

## Acknowledgements

નિવેદન :-

○○○○○○○○

કવિ શ્રી/ ઉમાશંકર જોષી પ્રેમાનંદના ' દશમસ્કંધ ' નું સંપાદન કરતાં, ' દશમસ્કંધ ' ની કવિતા ' (પૃ: ૯) શીર્ષક હેઠળ જણાવે છે કે ' પ્રેમાનંદ પોતાનાં આખ્યાનો રચતાં મૂળ કથાનકમાં ફેરફારો કરે છે, તેટલી હદે નહીં તો પણ કંઈક અંશે દશમસ્કંધમાં પણ એ મૂળથી દૂર ચાતરે છે અને ઉમેરણો કરે છે. એ ફેરફારોમાંથી કેટલાંક પ્રેમાનંદના પૂર્વકાલીન કવિઓએ કરેલા દશમસ્કંધના ગુજરાતી અવતારોની અને અન્ય અસરો નીચે થયા હોવાની સંભાવના છે. આ એક સ્વતંત્ર વિસ્તૃત અધ્યયનનો વિષય બની શકે '.

શ્રી/ ઉમાશંકર જોષીના ઉપર્યક્ત વિધાનોમાંથી ' વિસ્તૃત અધ્યયન ' અંગેનું સૂચન મને પ્રેરણાદાયી થઈ પડ્યું. અધ્યાપનકાર્ય કરતાં પ્રેમાનંદના ' દશમસ્કંધ ' નો તો પરિચય મળી જ ચૂકયો હતો. તેથી પ્રેમાનંદ ઉપરાંત અન્ય પ્રસિદ્ધ દશમસ્કંધોનો પરિચય, અભ્યાસ કરવાની ઉત્કંઠા જાગી. એમાંથી જ પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ દશમસ્કંધોનો અભ્યાસ કરી મહાનિબંધ લખવાની પ્રેરણા મળી. એ અભ્યાસનું નમ્ર પરિણામ તે આ નિબંધ.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી દશમસ્કંધોનું તુલનાત્મક અધ્યયન આમ તો મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની ભકિતધારા- અંતર્ગત આવતો વિષય કહી શકાય. એ દષ્ટિએ જોઈએ, તો આજ સુધીમાં પ્રગટ થયેલા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્તિહાસનાં ગ્રંથોમાં આ વિષયની છૂટીછવાઈ આ વિચારણા આપણને સુલભ છે જ. વળી આ ઉપરાંત, નરસિંહ, ભાલણ, મીરાં અને દયારામ જેવા ભકિતધારાના પ્રમુખ કવિઓના સ્વતંત્ર અભ્યાસો નિમિત્તે તેમજ પ્રેમાનંદ જેવા આખ્યાન-શિરોમણિની મૌલિકતાના અભ્યાસ નિમિત્તે, શ્રીમદ્ ભાગવત જેવા ભકિત-ધારાના પ્રેરણાસ્ત્રોત સમા ગ્રંથનો ગુજરાતી ભકિતધારાની કવિતા પર કેવો પ્રભાવ છે, તે

એના શ્રી, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, શ્રી, કે.કા.શાસ્ત્રી, શ્રી, ઉમાશંકર જોષી વગેરે વિવેચનોએ મહાનિહી સૂચનો આપતાં લખાણો લખ્યાં છે, એમ છતાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી દશમસ્કંધોનું સંખ્યાબળ અને ગુણવત્તાને લક્ષ્યામાં લઈ, એક સ્વતંત્ર અભ્યાસ આજદિન સુધી થયો નથી, એમ મારું નમ્ર માનવું છે. આ હેતુથી પ્રેરાઈને, મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના સમયગાળામાં રચાયેલા દશમસ્કંધોની એક સૂચિ મેં તૈયાર કરી. તેમાં છ પ્રસિધ્ધ અને છ અપ્રસિધ્ધ કૃતિઓ મને સુલભ થઈ. કેટલીક અપ્રસિધ્ધ રચનાઓની કેવળ જાણ થઈ છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે કૃતિઓ સુલભ થઈ શકી નથી.

આ નિબંધમાં ઉપર નિર્દિષ્ટ બાર દશમસ્કંધોનું ( પ્રસિધ્ધ-અપ્રસિધ્ધ થઈને ) મુખ્યત્વે તુલનાત્મક દષ્ટિએ પ્રથમવાર અભ્યાસ રજૂ થાય છે, એમ મારું નમ્ર મતવ્ય છે. મારા અધ્યયનની કૂલશ્રુતિરુપે નીચેના કેટલાક મુદ્દાઓ તરફ આ નિવેદનમાં ઊં ધ્યાન ખેંચવું આવશ્યક ગણું છું.

૧) મધ્યકાલીન ગુજરાતી આખ્યાન કવિઓએ દશમસ્કંધના અનુવાદમાં મુખ્યત્વે મૂળ +

શ્રીમદ્ ભાગવત' અને અન્યથા અન્ય પુરાણોની પણ અસર ઝીલી છે. શ્રીમદ્ ભાગવત અંતર્ગત દશમસ્કંધના અને અન્ય કૃષ્ણપરક પુરાણોના નાયક શ્રીકૃષ્ણ છે. આ ગ્રંથોમાં શ્રીકૃષ્ણની પરબ્રહ્મ સ્વરુપ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા આમ જોવા જઈએ તો વેદસમયમાં વિષ્ણુરુપે પ્રતીત થાય છે. ગુજરાતી દશમસ્કંધોમાં શ્રીકૃષ્ણના એજ સ્વરુપનું અનુસંધાન હોઈ, શ્રીકૃષ્ણના વ્યક્તિત્વને પૂરેપૂરું ઓળખવા માટે વેદ ઉપનિષદ્, પુરાણો તથા અન્ય સાહિત્યિક ગ્રંથોનો આધાર લઈ અહીં કૃષ્ણની એક વિસ્તૃત પૃષ્ઠભૂમિ આવશ્યક રીતે રજૂ કરી છે. સાથે શ્રીમદ્ ભાગવત દશમસ્કંધની કથાનો સ્ફોપ પણ રજૂ કર્યો છે.

૨) દશમસ્કંધના અનુવાદોમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓએ જે જે અસર ઝીલી, એને ઓળખવા માટે, મૂળ કથાનકમાં જોવા મળતા ફેરફારો અથવા સ્વતંત્ર ઉમેરણો તારવવા માટે, એ કવિઓએ

શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપરાંત અન્ય જે જે પુરાણોમાંથી કથાનકો ઝીલ્યા છે, એ અંગેની પ્રથમવાર સદષ્ટાંત રજૂઆત અહીં કરી છે.

૩) વેદથી પુરાણકાળ પર્યંતમાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે રાધા ઉપાસ્ય તરીકે સ્વીકારાઈ છે. મધ્યયુગી કવિઓએ આ કૃષ્ણ અને રાધા જાણે કે ઉપાસ્ય હોય તે રીતે, એમના દશમસ્કંધ બ્રાધારિત કથાનકો લઈને પોતપોતાની રચનાઓ ભક્તિભાવે કરી છે. દાણ્ડીલા, નાગદમણ, ભ્રમરગીતા, રાસલીલા, રુકિમણીહરણ, સતભામાનું રુચ્યું, માસા અને કૃષ્ણલીલાને નિરુપત્તી જે અનેક પ્રકીર્ણ રચનાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, તે અંગેની સંકલિત પરિચયાત્મક સમીક્ષા અહીં સમાવવાનું ઉચિત માન્યું છે.

સંસ્કૃત અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સુધીનો એ કવિતત્ત્વોત્કૃષ્ટ, 'કવિશ્રદ્ધા-કૃષ્ણરાધા પરત્વે ની' એ શીર્ષક હેઠળ સંકલિત સ્વરૂપમાં પ્રથમવાર રજૂ કર્યો છે.

૪) મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓના પ્રસિદ્ધ દશમસ્કંધો આ મુજબ છે :

ભીમકૃત 'હરિલીલાષોડશકલા' અંતર્ગત દશમસ્કંધ, બાલણનો 'દશમસ્કંધ', કેશવરામ હદેરામ નું 'કૃષ્ણક્રીડાકાવ્ય', પ્રેમાનંદરચિત 'દશમસ્કંધ' (સ્તંભપૂર્ણ), રત્નેશ્વરનો 'દશમસ્કંધ', ગિરધરકૃત 'કૃષ્ણચરિત્ર'.

અપ્રસિદ્ધ દશમસ્કંધો આ મુજબ છે. ધોષાસુત લક્ષ્મીદાસનો 'દશમસ્કંધ', પૂજાસુત ધરમાણંદની 'હરિરસકથા', સુંદરસુત માધવનો 'દશમસ્કંધ', કવિ સંત, તુલજારામ, રઘુનાથ આદિના દશમસ્કંધો આ અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓની ઉસ્તપ્રતો ભો.જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદમાંથી પ્રાપ્ત થઈ હતી.

આ પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓનો સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ તે તે કવિઓની પ્રમુખ લાક્ષણિકતા

-ઓ સાથે અહીં પ્રથમવાર રજૂ કર્યો છે.

૫) એક જ વિષયવસ્તુ લઈને જુદી જુદી કવિ પ્રતિભાઓ વ્હારા રચાયેલી કૃતિઓમાં એ વિષયવસ્તુ અભિવ્યક્તિની કેવી શક્યતાઓ શીધી બતાવે છે, તેની શોધ આવા તુલનાત્મક અધ્યયનનો મુખ્ય વિષય ગણ્યો છે.

આ દષ્ટિએ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રસિધ્ધ-અપ્રસિધ્ધ એવા ઉપર્યુક્ત દશમ-સ્કંધોના અનુવાદોમાંના કેટલાક મહત્વના પ્રસંગો-જેવા કે કૃષ્ણની બાળલીલાઓ, પૂતનાવધ, મૃતિકાભક્ષણ, વિશ્વવરુપદર્શન, નાગદમણ, દાવાનળપાન, ઊખળબંધન ઇત્યાદિ જોયાં છે. રાસલીલા, દાણલીલા, માનલીલા, ભ્રમરગીત, આદિની જુદી જુદી ભાવપૂર્ણ પરિસ્થિતિઓ, એમાં આવતા સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ, કરુણ વિપ્રલમ-સંમોગશૃંગારનાં ચિત્રો, નંદજશોદા, વસુદેવ-દેવકી, ગોપીઓ તથા રાધા જેવાં પાત્રોના ભાવજગતનો અહીં પ્રથમવાર તુલનાત્મક અભ્યાસ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

૬) છેલ્લે ઉપસંહારમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી દશમસ્કંધો પર સંસ્કૃત, વ્રજભાષા અને લોક-સાહિત્યની કૃષ્ણકાવ્યધારાની અસરોની નોંધ લઈ, આપણા કવિઓની તેમાં પ્રતીત થતી

મૌલિકતાને અહીં ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને એ રીતે સમગ્ર અધ્યયનના પરિણામરૂપે મધ્યકાલીન ગુજરાતી દશમસ્કંધો વ્હારા ગુજરાતીભાષા -સાહિત્ય કેવું સમૃદ્ધ બન્યું છે, તે દર્શાવી નિર્બંધ પૂર્ણ કર્યો છે.

૭) વલ્લભ સુરતીનું ભાગવત, રણછોડનું 'રસભાગવત', અમરેલીના મૂળદાસ ભગત રચિત

કેટલાક સ્કંધો (જુઓ કવિચરિત પૃ:૪૧૦:કે.કા.શાસ્ત્રી) જેવા કેટલાક શ્રીમદ્ ભાગવતના ગુજરા

-તી અનુવાદો સુલભ છે ખરા, પરંતુ આ અનુવાદોમાં દશમસ્કંધ બાકાત રહ્યો હોઈ, સ્વાભાવિક રીતે જ એમાં અભ્યાસો નિર્બંધમાં રજૂ કર્યા નથી.

સારસ્વત બ્રાહ્મણ રામદાસે ' ભાગવત દશમસ્કંધ ' આપ્યો છે, જેમાં ૧૭મા અધ્યાયથી ૬૮ અધ્યાય સુધીની ~~૬૮ અધ્યાય સુધીની~~ કથા રિતારેલી છે. આ પ્રત મુંબઈની સેટ ઝેવિયર્સ કોલેજના પ્રો: સી.એલ પ્રભાત પાસે છે, જે દુભાગિયે મેળવી શકાઈ નથી.

આ ઉપરાંત, આત્મારામનું 'કૃષ્ણચરિત્ર' ( દશમસ્કંધ ), વદારકાદાસનો 'દશમસ્કંધ', ગોપાલદાસનું 'કૃષ્ણચરિત્ર', રેવાશંકરનો 'દશમસ્કંધ'—ઈત્યાદિ કૃતિઓ મારા પ્રયત્ન છતાં અપ્રાપ્ય રહી છે. કવિ દયારામ અને હરિદાસ શોભામાગનો 'દશમલીલા અનુક્રમણિકા' મળે છે, જેમાં માત્ર શ્રીમદ્ ભાગવતના અધ્યાયોની લીલા પ્રમાણે અનુક્રમણિકા આપવામાં આવી છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતના કેટલાક અનુવાદ ગદ્યમાં કર્યા છે, જેમાં ભાગવત દશમસ્કંધની કથા ટૂંકમાં અધ્યાયવાર આપવામાં આવી છે. બ્રહ્માજી પ્રસંગો ટૂંકમાં વર્ણવાયેલા છે. એમાં ખાસ કોઈ વિશિષ્ટતા જોવા મળી નથી.

૮) લો.જે. વિદ્યાભવનની ( અમદાવાદ ) ઉસ્તપ્રત નંબર:૧૨૬૦ બ જેવી કૃતિમાં કેટલાક કવિઓની દશમસ્કંધ પર અભિધારિત ભૂમરગીતા ' રુકિમણીહરણ ' 'પદસંગ્રહ' જેવી રચનાઓ 'ભાગવત શોર્ષક' હેઠળ મળી છે. પરંતુ દશમસ્કંધની એક પૂર્ણ રચનારુપે આ કૃતિઓ નહોઈ, એનો અભ્યાસ અહીં રજૂ કર્યો નથી.

ગદ્યમાં લખાયેલા કેટલાક દશમસ્કંધો તૂટક સ્થિતિમાં મળ્યા છે, જેમાં આરંભમાં અને અંતમાં પાનાં મળ્યાં નથી. વચ્ચે પણ ઘણાં પૃષ્ઠો નથી. કૃતિનાં પૃષ્ઠો પણ આડામળાં છે, જેમાં પૂરા ૬૦ અધ્યાય નથી. કતાનું નામ પણ કયાંય મળતું નથી. લો.જે. વિદ્યાભવનની ઉસ્તપ્રત નંબર:૧૧૩૩, ૧૮૪, ૪૪૪ જેવી પ્રતો તદ્દન તૂટક સ્થિતિમાં હોઈ એનો અભ્યાસ અહીં રજૂ થઈ શક્યો નથી.

ભો.જે. વિદ્યાભવનની હસ્તપ્રત નંબર: ૧૧૨૨-ક જેવી ' દશમસ્કંધ ' નામધારી કૃતિમાં

દશમસ્કંધના માત્ર અમુક અધ્યાય જ મળે છે, બાકીની પ્રકીર્ણ રચનાઓ એમાં મળે છે.